

ΜΕΣΣΙΑΝΙΚΑΙ ΚΑΙ ΕΣΧΑΤΟΛΟΓΙΚΑΙ ΠΡΟΣΔΟΚΙΑΙ ΤΗΣ ΜΕΣΟΔΙΑΘΗΚΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ (200 π.Χ.-100 μ.Χ.)*

Υ Π Ο
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΠΑΤΡΩΝΟΥ

2. Τὸ Βιβλίον τοῦ Ἐνώχ, οἱ Ψαλμοὶ τοῦ Σολομώντος καὶ αἱ ἰου- δαϊκαὶ Σιβύλλαι.

α. Ἐν ἀξιοσημείωτον ἔργον τῆς περιόδου ταύτης τὸ Βιβλίον Ἐνώχ⁷⁶ θεωρεῖται ὑπὸ πολλῶν ἐρευνητῶν ὡς ἐπαναστατικὸν κείμενον διὰ τὴν διδασκαλίαν του περὶ τῶν ἐσχατολογικῶν προσδοκιῶν⁷⁷. Πράγματι τὸ ὅλον αὐτοῦ περιεχόμενον μᾶς εἰσάγει κατὰ τὸν R. H. Charles εἰς μίαν νέαν ἐποχὴν θέας τῶν ἐσχάτων. Διὰ τὸ βιβλίον τοῦ Ἐνώχ ὁ Θεὸς εἶναι ἀπρόσιτος ὡς πρὸς τὴν ἀγιότητα καὶ τὴν καθαρότητα Αὐτοῦ. Ὁ δὲ κόσμος ἀντιθέτως πλήρης ἀμαρτιῶν καὶ πονηριῶν. Ἐπομένως, κατὰ τὸν συγγραφέα τοῦ Ἐνώχ, εἶναι ἀκατανόητον νὰ παραδεχθῶμεν ἐνεργὸν συμμετοχὴν τοῦ Θεοῦ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ⁷⁸. Οὕτως εἰς τὴν θέσιν τῆς αἰωνίας μεσσιανικῆς βασιλείας ἐπὶ

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 518 τοῦ προηγουμένου τόμου.

76. Τὸ βιβλίον τοῦ Ἐνώχ, ἐν ἐκ τῶν σημαντικωτέρων ἰουδαϊκῶν Ἀποκρύφων κειμένων τῆς μεσο-διαθηκικῆς περιόδου πιστεύεται ὅτι ἐξεδόθη ὑπὸ τὴν παροῦσαν αὐτοῦ μορφήν κατὰ τὸν β' μ.Χ. αἰῶνα, ἢ τὸ πιθανώτερον κατὰ τὰ τέλη τοῦ α' μ.Χ. αἰῶνος (πρβλ. Σ. Χ. Ἄγουριδου, Ἐνώχ, σελ. 5· D. S. Russell, *The Method and the Message*, σελ. 38, 61). Τεμάχια ὁμῶς τινὰ τοῦ Βιβλίου τοποθετοῦνται ἐν τῇ μακκαβαϊκῇ ἐποχῇ (κεφ. 83-90. Πρβλ. R. H. Charles, *A Critical History*, σελ. 220) ἢ καὶ ἄλλα τινὰ (κεφ. 6-36· 91: 12-17 καὶ κεφ. 93) παρουσιάζουν προμακκαβαϊκὴν προέλευσιν (πρβλ. R. H. Charles, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 214· ἐνφ. ὁ J. o. h. Frey ἐν *Dictionaire de la Bible, Les Apocryphes de l'Ancien Testament, Supplement, I*, σελ. 361 ἐξ., θεωρεῖ μακκαβαϊκῆς ἐποχῆς ὀλόκληρον σχεδὸν τὸ ἔργον). Ἀντιθέτους ἀπόψεις ἐρευνητῶν ἀμφισβητούντων προμακκαβαϊκὴν προέλευσιν βλ. παρὰ Σ. Χ. Ἄγουριδου, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 5-6 σημ. 3· W. O. H. Oesterley, *The Book of Enoch by R. H. Charles, Introduction*, London-N. York 1947, σελ. XIII ἐξ., H. H. Rowley, *The Relevance of Apocalyptic, A Study of Jewish and Christian Apocalypses from Daniel to the Revelation*, London 1947², σελ. 77 ἐξ. κ.ά.

77. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ αἰῶνος μας μετ' ἐντάσεως ἔχει στραφῆ ἡ ἔρευνα ἐπὶ τῶν ἐσχατολογικῶν ἀπόψεων τοῦ Βιβλίου τοῦ Ἐνώχ. Τὰ συμπεράσματα πολλὰκις συγκρούονται μετ' ἀλλήλων (Πρβλ. Σ. Χ. Ἄγουριδου, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 5).

78. Ἐν τῷ α' μέρει, ἰδιαιτέρως, τοῦ I Ἐνώχ, 91-104. Τὸ ἀπόκρυφον τοῦτο κείμενον διαιρεῖται ὑπὸ πολλῶν εἰς πέντε ἀνεξάρτητα ἀλλήλων βιβλία, τὰ ὅποια μετ' ἀπόδοτον τοῦ χρόνου ἠνώθησαν, ἀποτελέσαντα τὸ γνωστὸν σημερινὸν κείμενον τοῦ Ἐνώχ. Ὑπὸ τοῦ G.

τῆς γῆς τοποθετεῖται ἢ προσδοκία μίας ἄλλης προσωρινῆς τοιαύτης. Καὶ τὴν ἀνάστασιν καὶ τελικὴν Κρίσιν τὰς βλέπει εἰς τοὺς ἀπωτέρους καιροὺς τοῦ μέλλοντος⁷⁹.

Θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Ἐνώχ παρατηρεῖται μίᾳ προσπάθεια διακρίσεως μεταξύ ἐνὸς «παρόντος αἰῶνος» καὶ ἐνὸς «μέλλοντος». Ἐν φαινόμενον, τὸ ὁποῖον βασικῶς ἀπαντᾶται ἐν τῇ γραμμῇ ὀλοκλήρου τῆς ἀποκαλυπτικῆς γραμματείας⁸⁰. Καὶ τὸ φαινόμενον τοῦτο εἶναι ἀπολύτως ἠτιολογημένον ἱστορικῶς⁸¹. Τὸ μέλλον πρὸς τὸ ὁποῖον προσβλέπει συχνάκις ὁ Ἰσραήλ τελεῖ εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸ παρόν, ὡς ἤδη ἐσημειώσαμεν⁸². Τὸ παρόν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἦτο πλῆρες ταραχῶν, θλίψεων, περιπετειῶν καὶ ταλαιπωριῶν ἐκ τῶν πολέμων. Τὸ μέλλον εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον θὰ παρουσιάσῃ τὴν εἰρήνην καὶ τὴν εὐτυχίαν. Ἐν τῷ μέλλοντι ὁ ἀληθὴς λαὸς θὰ δεχθῇ τὴν πραγματοποίησιν τῶν ἐπαγγελιῶν τοῦ Θεοῦ. Ἡ λαϊκὴ αὕτη προσδοκία δι' ἐν εὐτυχὲς μέλλον, ἥτις ἐπολεμήθη σφοδρῶς ὑπὸ τῶν προφητῶν, διότι ὀπισθεν αὐτῆς δὲν ὑπῆρχεν ἠθικὸν περιεχόμενον, παρουσιάζεται καὶ πάλιν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς μεταιχμαλωσιακῆς περιόδου.

Ὁ διαχωρισμὸς ὅμως οὗτος, μεταξύ παρόντος καὶ μέλλοντος, ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Ἐνώχ, δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθῇ ὡς ἀποτέλεσμα ἐξωτερικοῦ ἐπιηρασμοῦ⁸³, ἀλλ' ἔρχεται ὡς ἀποτέλεσμα τῆς πνευματικῆς καὶ ἱστορικῆς πορείας τοῦ Ἰσραήλ. Ἡ διαφορὰ, ἥτις παρουσιάζεται μεταξύ τῶν δύο αἰώνων, δὲν δύ-

B e e r, Das Buch Henoch, ἐν Apokryphen und Pseudepigraphen des A.T., ὑπὸ E. Kautsch, τόμ. II, Die Pseudepigraphen des A.T., Tübingen 1900, σελ. 220-221, ἡ διάρσεις καὶ ἡ κατονομασία τῶν μερῶν ἔχει οὕτως: α) κεφ. 1-36 τὸ Ἀγγελολογικόν, β) κεφ. 37-71 τὸ Μεσσιολογικόν, τὸ γνωστὸν τοῖς πᾶσι ὡς τὸ βιβλίον τῶν Παραβολῶν, γ) κεφ. 72-82 τὸ Ἀστρονομικόν, δ) κεφ. 83-90 τὸ Ἱστορικόν, τὸ γνωστὸν ὡς βιβλίον τῶν Ὁραμάτων καὶ ε) κεφ. 91-108 τὸ Παραινετικόν. «Ἄλλ' οἱ χαρακτηρισμοὶ οὗτοι εἶναι ὅλως γενικῆς φύσεως καὶ δὲν ἀποδίδουν ἀκριβῶς τὸ θέμα ἐκάστου ἐπὶ μέρους βιβλίου τοῦ Ἐνώχ». (Σ. Χ. Ἀ γ ο υ ρ ῖ δ ο υ, Ἐνώχ, σελ. 5, σημ. 2).

79. Πρβλ. I Ἐνώχ, 91:12-17.

80. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀ γ ο υ ρ ῖ δ ο υ, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 38.

81. Ὁ καθηγητὴς κ. Ἀγουρίδης τὴν περὶ δύο καταστάσεων ἰδέαν, παρουσίας καὶ μελλούσης, ἥτις εἶναι ἀρχαιοτάτη παρ' Ἰσραήλ, τὴν διακρίνει καὶ εἰς τὴν λαϊκὴν προσδοκίαν τῆς «ἡμέρας Κυρίου», ἢ ἀπλῶς «τῆς ἡμέρας» — ἐκφράσεις αἱ ὁποῖαι οὐσιαστικῶς ὑποδηλοῦν τὴν περὶ δύο αἰώνων ἀποκαλυπτικὴν διδασκαλίαν (Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 39· πρβλ. παρ' αὐτῶ καὶ τοῦς: G u n k e l, Zum religionsgeschichtlichen Verständniss des Neuen Testaments, Göttingen 1910², σελ. 22 καὶ H. G r e s s m a n n, Der Ursprung, der israelitisch-jüdischen Eschatologie, Göttingen 1905).

82. Βλ. ἄνωτέρω, τ. 42 (1971), σελ. 512.

83. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀ γ ο υ ρ ῖ δ ο υ, Ἐνώχ, σελ. 40: «Εἶναι ὅλως ἀστήριχτα ὅσα ὁ Reitzenstein (Das Iranische Erlösungsmysterium, σελ. 231) καὶ ἄλλοι τινὲς ὑποστηρίζουν περὶ ἱρανικῆς προελεύσεως τῆς περὶ δύο αἰώνων θεωρίας. Οὔτε ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον, οὔτε ὡς πρὸς τὴν μορφήν δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ τοιαύτη ἐξάρτησις».

ναται νὰ θεωρηθῆῖ διαφορὰ μεταφυσικὴ, ἀλλὰ μόνον χρονικὴ καὶ ἠθικὴ. Οὕτε εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῆῖ ἀπὸ τὰς ἐκφράσεις τοῦ κειμένου⁸⁴ ὁ «αἰὼν οὗτος» ὡς γῆϊνος καὶ ὁ ἕτερος «αἰὼν ὁ ἐρχόμενος» ὡς πνευματικὸς καὶ ὑπερβατικὸς⁸⁵, ὡς συνέβη ὑπὸ τῶν Schürer, Charles, Harnack, Bousset κ.ἄ.⁸⁶. Ἐπομένως, οἱ δύο αἰῶνες ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Ἐνώχ «δὲν εἶναι δύο διάφοροι ἀλλήλων κόσμοι, ἀλλὰ δύο διάφοροι περίοδοι ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ κόσμου»⁸⁷.

Μετὰ τὰς γενικὰς αὐτὰς παρατηρήσεις, ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Ἐνώχ⁸⁸ παρατηροῦμεν, ὅτι ἡ ἡμέρα τῆς μεγάλης κρίσεως, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ ἁμαρτωλοὶ⁸⁹ μετὰ τῶν δαιμόνων καὶ τῶν πεπτωκότων ἀγγέλων θὰ τιμωρηθοῦν ἢ θὰ καταστραφούνη⁹⁰, θὰ προηγηθῆῖ τῆς ἐλεύσεως τῆς μεσσιανικῆς βασιλείας. Ἐν τῇ βασιλείᾳ ταύτῃ, μετὰ τῶν ἤδη ζώντων, θὰ λάβουν μέρος καὶ οἱ τεθνεῶτες δίκαιοι διὰ τῆς ἀναστάσεως⁹¹, ὡς συνέβη καὶ ἐν Δανιήλ⁹². Ἡ βασιλεία θὰ ἐγκαθιδρυθῆῖ ἐπὶ τῆς γῆς, ἐγκαινιάζουσα τὸν χρυσοῦν αἰῶνα, ἡμερῶν εἰρήνης τῶν δικαίων⁹³, διὰ τῆς ἀπομακρύνσεως τοῦ κακοῦ καὶ τῆς καταργήσεως τῶν καταπίεσεων ἐκ τῶν ἐχθρῶν⁹⁴ καὶ ἡμερῶν εὐδαιμονίας, διὰ τῆς εὐλογίας τῶν καρπῶν τῆς γῆς⁹⁵. Ἡ Ἱερουσαλήμ θὰ εἶναι τὸ κέντρον αὐτῆς τῆς βασιλείας, ὅπου ὁ Θεὸς θὰ τύχη τῆς λατρείας καὶ τῶν Ἐθνικῶν, οἵτινες ἤδη θὰ ἔχουν μεταβληθῆῖ εἰς δικαίους⁹⁶.

Μικρὰς διαφορὰς, ὡς πρὸς τὰς ιδέας αὐτὰς, ἀπαντῶμεν εἰς ἕτερον τμῆμα τοῦ βιβλίου τοῦ Ἐνώχ⁹⁷. Ἡ Ἱερουσαλήμ κυρίως, ὡς τὸ κέντρον τῆς νέας βα-

84. Ἐνώχ, κεφ. 1-36, ἰδιαιτέρως 15:1· 25:6,7· 27:4. Παραβολαὶ (κεφ. 37-71), κεφ. 51, 52, 54, 58, 60-67 (Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐνώχ, σελ. 43-44, ἔνθα λεπτομερὴς συζήτησις τοῦ ὅλου θέματος).

85. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, "Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 41.

86. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἡ Ἰουδαϊκὴ Ἐσχατολογία, σελ. 13-37, κεφ. Β': Αἱ περὶ δύο Ἰουδαϊκῶν Ἐσχατολογικῶν θεωρίαι.

87. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐνώχ, σελ. 45. Περισσότερα ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν δύο αἰώνων βλ. Μέρος II, κεφ. Α', σελ. 38-47. Πρβλ. G. Dalman, Worte Jesu, Leipzig 1898, σελ. 12 ἔξ.

88. Ἰδιαιτέρως ἐν I Ἐνώχ, κεφ. 6-36.

89. Αὐτόθι, 22:10-11· 27:2.

90. Αὐτόθι, 10:6· 16:1· 19:1.

91. Αὐτόθι, 22:13.

92. Βλ. ἄνωτ., τ. 42 (1971), σελ. 512 ἔξ.

93. I Ἐνώχ, 10:17.

94. Αὐτόθι, 10:20 ἔξ.

95. Αὐτόθι, 10:19.

96. I Ἐνώχ, 10:21.

97. Πρβλ. I Ἐνώχ, κεφ. 83-90, ἰδιαιτέρως 90:18· 90:20-27· 90:28· 90:30· 90:33· 90:37. Αἱ διαφοραὶ αὗται πιθανῶς ὀφείλονται εἰς τὰς διαφόρους ἀναθεωρήσεις τοῦ κειμένου. Περὶ τῶν ἀναθεωρήσεων τούτων καὶ τῶν μορφῶν τοῦ κειμένου βλ. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐνώχ, σελ. 9-12.

σιλειας, δὲν εἶναι ἀπλῶς μία ἐξαγνισμένη πόλις, ἀλλὰ καθ' ὀλοκληρίαν νέα⁹⁸.

Ἡ αὐτὴ εἰκὼν παρουσιάζεται καὶ εἰς τὰ κείμενα τῶν Διαθηκῶν τῶν XII Πατριαρχῶν⁹⁹.

Ἐν τῷ βιβλίῳ τῶν Παραβολῶν ἕμως τοῦ Ἐνώχ¹⁰⁰ παρουσιάζεται μία εἰκὼν περισσότερον πολὺπλοκος. Ὁ Μεσσίας ἔρχεται κατὰ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος νὰ λάβῃ τὸν θρόνον τῆς δόξης, ὡς Κριτῆς¹⁰¹. Οὗτος ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἀποκαλεῖται Χριστός¹⁰², Δίκαιος¹⁰³, Ἐκλεκτός¹⁰⁴ καὶ Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου¹⁰⁵.

Σχετικῶς μὲ τὴν φύσιν τοῦ Μεσσίου ἐν Ἐνώχ καὶ γενικώτερον ἐν τῇ ἀποκαλυπτικῇ γραμματεῖα τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ ἔχει γίνεαι πολὺς λόγος μετὰ τῶν ἐρευνητῶν καὶ μελετητῶν. Ἡ προηγουμένη πίστις τῶν προαιχμαλωσιακῶν χρόνων, ὅτι φορεὺς τῆς σωτηρίας τοῦ λαοῦ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Ἰαχβέ, ἔχει ἀντικατασταθῆ πλεον ἀπὸ τὸν «Χριστὸν Κυρίου». Τὸ πρόσωπον τοῦ Μεσσίου, κοσμημένον διὰ θεῶν χαρισμάτων, ὑπὸ τινων μὲν ἐκλαμβάνεται ὡς ὑπερφυσικὴ καὶ οὐρανία ὑπαρξις¹⁰⁶, ὑπ' ἄλλων δὲ ὡς γήϊνον πρόσωπον, ὡς «εἷς ἐκ τοῦ λαοῦ του»¹⁰⁷. Περὶ τοῦ θέματος τοῦ Μεσσίου ὑπάρχει ἐκτεταμένη φιλολογία¹⁰⁸. Εἶναι δὲ τὸ πρόβλημα δυσχερέστατον εἰς τὴν ἐρευναν αὐτοῦ¹⁰⁹.

98. Ἰ Ἐνώχ, 90:28 ἐξ. Περὶ τῆς ιδέας τῆς νέας Ἱερουσαλήμ, τὴν ὁποίαν προσκομίζει ὁ Θεὸς ἐξ οὐρανοῦ βλ. καὶ Ἰ Βαρούχ, 32:2· Ἰ Ἐσδρ. 7:26· 13:16. Ἐκ τῆς Κ. Διαθήκης: Ἀποκάλ. Ἰωάννου 21:2· καὶ ἐκ τῆς Π. Διαθήκης, ἐνθα πιθανῶς ἐδράζεται ἡ ιδέα αὕτη: Ἰεζεκ. 40-48· Ἦσ. 54:11, 12· 60:1 ἐξ.· Ἀγγ. 2:7 ἐξ.· Ζαχ. 2:6-13 (D. S. Russell, *The Method and the Message*, σελ. 287-288 καὶ σημ. 1).

99. Πρβλ. Διαθήκη Δανιήλ, 5:13. Τὰ κείμενα Αἱ Διαθήκαι τῶν XII Πατριαρχῶν χρονολογικῶς τοποθετοῦνται ἐν τῷ β' π.Χ. αἰῶνι (πρβλ. D. S. Russell, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 55 ἐξ.).

100. Ἰ Ἐνώχ, κεφ. 37-71. Τὸ τμῆμα τοῦτο ἀνάγεται, ὑπὸ συγχρόνων μελετητῶν, εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Ρωμαίων Ἐπιτρόπων τῆς Ἰουδαίας (N. Messel καὶ E. Sjöberg), ἢ εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἡρόδου τοῦ Μεγάλου (E. Schürer, W. Bousset, W. Baldensperger κ.ά.), ἢ τέλος εἰς τοὺς χρόνους 96-63 π.Χ. (A. Dillmann, R. H. Charles, F. Martin, G. Beer, Bertholet, J. G. Peter, L. Gray, Köstlin κ.ά.). Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐνώχ, σελ. 6, σημ. 4.

101. Ἰ Ἐνώχ, 45:3· 48:2· 49:4· 61:8 ἐξ.

102. Αὐτόθι, 48:10· 52:4.

103. Αὐτόθι, 38:2· 53:6.

104. Ἰ Ἐνώχ, 39:6· 40:5· 45:3,4,5· 49:2,4· 51:3,5· 52:6,9· 53:6· 55:4· 56:6· 61:5,8,10· 62:1.

105. Αὐτόθι, 46:2,3,4· 48:2· 62:5,7,14· 63:11· 69:26,27,29· 70:1· 71:14,17 (Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐνώχ, σελ. 83, ἐνθα πίναξ παραπομπῶν).

106. Πρβλ. R. H. Charles, *A Critical History*, σελ. 261 ἐξ.· D. S. Russell, *The Method and the Message*, σελ. 289, 342, 351.

107. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐνώχ, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 80.

108. Βλ. κατωτέρω τὸ σχετ. περὶ Μεσσίου κεφ.

109. Διὰ τὸ περὶ δύο Μεσσιῶν θέμα βλ. A. P. Hastingis, *The Conception of the Messiah*, σελ. 11· Γ. X. Ρηγόπουλου, Ἡ περὶ Μεσσίου πίστις, σελ. 28-31.

Πρὸ τοῦ θρόνου δόξης τοῦ Υἱοῦ τοῦ Ἀνθρώπου¹¹⁰ θὰ συγκεντρωθοῦν οἱ νεκροί, διὰ τῆς ἀναστάσεως, μετὰ τῶν ἀγγέλων καὶ βασιλέων τῆς γῆς, διὰ τὴν κριθῶν ἀπὸ κοινοῦ¹¹¹, ὡς περίπου εἶδομεν καὶ ἐν τῷ πρώτῳ μέρει τοῦ Ἐνώχ. Οἱ ἄμαρτωλοι καὶ οἱ ἄθεοι θὰ ἐκδιωχθοῦν ἐκ τῆς γῆς¹¹² καὶ ὁ Θεὸς θὰ μετασχηματίσῃ τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ θὰ κάμῃ αὐτοὺς χώρους εὐλογίας¹¹³. Ἡ ἐδραιωμένη οὕτω βασιλεία θὰ εἶναι παγκοσμία¹¹⁴ καὶ αἰωνία¹¹⁵, ὡς συμβαίνει καὶ ἐν Δανιήλ¹¹⁶.

Ἐξ ὅλων αὐτῶν διαπιστώνομεν, ὅτι ἡ περὶ βασιλείας ἀντίληψις ἐν τῷ α' μέρει τοῦ Ἐνώχ εἶναι ὁμοία μετὰ τῆς λαϊκῆς μεσσιανικῆς προσδοκίας. Ὁ δὲ Μεσσίας «οὐδαμοῦ ἐμφανίζεται», καὶ ὡς τόπος σωτηρίας, κατὰ τοὺς ἐσχατοὺς καιροὺς, δὲν εἶναι ὁ οὐρανός, ἀλλὰ «ἡ γῆ»¹¹⁷. Εἰς τὸ βιβλίον ὅμως τῶν Παραβολῶν, ὡς εἶδομεν, ἡ μέλλουσα βασιλεία φαίνεται νὰ ἐγκαθιδρύεται εἰς μίαν «καινὴν γῆν» καὶ εἰς ἓνα «καινὸν οὐρανόν»¹¹⁸. Τοῦτο τὸ τελευταῖον στοιχεῖον ἐθεωρήθη ὡς τι νέον, σχεδὸν ἐπαναστατικόν, εἰς τὴν ὅλην μεταγενεστέραν διαμόρφωσιν τῶν ἐσχατολογικῶν ἀντιλήψεων. Ὑπὸ πολλῶν δὲ ἐρευνητῶν ἔγιναν ἀπίθανοι προεκτάσεις, ὑποστηρίζουσαι τὴν ἐμφάνισιν, ἐντὸς τῶν κόλπων τοῦ Ιουδαϊσμοῦ, κατὰ τοὺς μεσοδιαθητικούς χρόνους, τάσεων ὑπερβατικῶν, ὑπερ-

110. Σχετικῶς μετὰ τὴν φύσιν καὶ τὴν θέσιν τοῦ Υἱοῦ τοῦ Ἀνθρώπου εἰς τὰς Παραβολὰς τοῦ Ἐνώχ (κεφ. 37-71) ὁ καθηγητὴς κ. Σ. Χ. Ἀγουρίδης καταλήγει εἰς τὰ ἐξῆς συμπεράσματα: 1) Ὅτι δὲν ὑπάρχει οὐσιαστικὴ διαφορά εἰς τὰς ἐννοίας τῶν τίτλων: Δίκαιος, Ἐκλεκτός καὶ Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου. Κατ' ἀρχὴν καὶ κατ' οὐσίαν οἱ τίτλοι οὗτοι σημαίνουν τὸν περιούσιον λαὸν τοῦ Κυρίου, τὴν συναγωγὴν τῶν δικαίων (Πρβλ. W. M a n s o n, Jesus the Messiah, σελ. 171, 174). Συχνάκις ὅμως ἡ ἐννοία αὕτη τῶν τίτλων κορυφοῦται εἰς ἓν πρόσωπον, τὸ ὁποῖον ἐκπροσωπεῖ τὴν κοινότητα καὶ εἶναι τὸ πρότυπον αὐτῆς συγχρόνως. Πάντως ἡ δυσχέρεια εἶναι φανερά, διὰ τὴν ἀποφανθῆτις, ἐὰν ἐν τῷ Ἐνώχ πρόκειται περὶ τοῦ λαοῦ εἰς συλλογικὴν ἐννοίαν ἢ περὶ ὀρισμένης ὑπάρξεως. 2) Ἡ ἰδέα διὰ προσωπικὸν Μεσσίαν μᾶλλον δὲν παρουσιάζεται εἰς τὸν Ἐνώχ. Ὁ κριτὴς καὶ ἐκδικητὴς, ὅστις κίθηται ἐπὶ θρόνου δόξης, εἶναι κατὰ τὸ γράμμα ἢ κατὰ τὸ πνεῦμα ἢ ἰδίᾳ ἢ κοινότης. 3) Ἐξ ἐπόψεως μεσσιανικῶν ἰδεῶν ἢ διδασκαλίᾳ τοῦ Ἐνώχ δὲν δύναται νὰ συγκριθῆτις πρὸς τὰς μεσσιανικὰς ἐπαγγελίας τῶν ἀρχαίων προφητῶν, πολὺ δὲ περισσότερο πρὸς τὴν θαυμαστὴν εἰκόνα τοῦ Μεσσοῦ ἐν Ἡσαΐα. Ὁ Ἐνώχ μᾶς ἀπομακρύνει πολὺ ἐκ τῶν μεγάλων προφητῶν καὶ τῶν Ψαλμῶν (Σ. Χ. Ἀ γ ο υ ρ ἰ δ ο υ, Ἐνώχ, σελ. 102-103). Βλ. ἐκτενέστερον κατωτέρω ἐν τῷ σχετικῷ κεφ.

111. Ι Ἐνώχ, 51:1 ἐξ.· 54:1 ἐξ.· 61:5,8.

112. Αὐτόθι 38:3· 41:2· 45:6· 53:1 ἐξ.· 54:1 ἐξ.

113. Αὐτόθι, 45:4-5.

114. Αὐτόθι, 50:1 (πρβλ. 46:4-6· 52:3· 62:5 ἐξ.).

115. Αὐτόθι, 49:2.

116. Πρβλ. D. S. R u s s e l l, The Method and the Message, σελ. 289 καὶ 290.

117. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀ γ ο υ ρ ἰ δ ο υ, Ἐνώχ, σελ. 105.

118. Ι Ἐνώχ, 45:4-5.

χρονικῶν καὶ ἐπουρανίων, αἵτινες ἠλλοίωσαν τὴν παραδοσιακὴν-προφητικὴν περὶ βασιλείας εἰκόνα¹¹⁹.

Αἱ σχετικαὶ ὁμῶς ἐκφράσεις τοῦ κειμένου, αἱ ὁποῖαι πράγματι δύνανται νὰ ὀδηγήσουν εἰς τοιαῦτα συμπεράσματα, πιστεύομεν, ὅτι δὲν ὑποδηλοῦν ἐννοίας ὑπερχρονικὰς ἢ ὑπερφυσικὰς. Ἡ μεταμόρφωσις ἢ μετασχηματισμὸς τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς «οὐδὲν τὸ ὑπὲρ χώρον καὶ χρόνον δηλοῖ, οὔτε σημαίνει ἀνανέωσιν τοῦ κόσμου», ἡ δὲ προβληματικὴ λέξις «αἰώνιος», ἥτις ἐνέτεινε τὴν παρερμηγείαν τοῦ κειμένου «δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ ἐδῶ ποιοτικὴν σημασίαν· ἔχει μόνον ποσοτικὴν». Διότι «ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ ἐν γένει εἶναι ἄγνωστος ἢ ἀντίθεσις μεταξὺ χρόνου καὶ αἰωνιότητος· «αἰώνιος» σημαίνει ἀπλῶς τὸ ἀντίθετον τοῦ «βραχύβιου». Ἐπομένως «ἐν τῷ Βιβλίῳ τοῦ Ἐνώχ — ἄνευ τῶν μεταγενεστέρων χριστιανικῶν προσθηκῶν — τάσις τις ἐκ τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ πρὸς τὸ ὑπερκόσμιον, ἐκ τοῦ ἐν χρόνῳ εἰς τὸ αἰώνιον, ἐκ τοῦ γηίνου πρὸς τὸ ὑπερβατικὸν καὶ πνευματικόν, ἐκ τοῦ στενωῶς ἐθνικοῦ εἰς τὸ πανανθρώπινον καὶ καθολικόν, δὲν διαφαίνεται»¹²⁰.

β. Τὸν Μεσσιανικὸν βασιλέα, τὸν ὁποῖον συνηγήσαμεν ἐν τῷ Ἐνώχ, μᾶς τὸν παρουσιάζουν ἐπίσης ἐντονώτερον οἱ Ψαλμοὶ τοῦ Σολομῶντος¹²¹. Ἡ ἔλευσις αὐτοῦ εἶναι ἔλευσις δυναμικοῦ καὶ μαχητικοῦ βασιλέως, ὅστις ἔρχεται νὰ πατάξῃ τοὺς ἀδίκους κατακτητὰς, νὰ ἀπελευθερώσῃ τὴν πόλιν τῆς Ἱερουσαλήμ ἐκ τῶν τυράννων καὶ νὰ ἀπομακρύνῃ τοὺς ἁμαρτωλοὺς ἐξ αὐτῆς¹²². Τοιαῦτα «ἀναμνήσεις προφητειῶν» ἐνὸς νικητοῦ καὶ κατακτητοῦ βασιλέως δὲν εἶναι σπάνιον φαινόμενον εἰς τὴν φιλολογίαν αὐτῆς τῆς περιόδου. Ἰδιαιτέρως τὸ κεφ. 17¹²³ τῶν Ψαλμῶν Σολομῶντος μᾶς ὀδηγεῖ πλήρως εἰς τὸν κό-

119. Πρβλ. R. H. Charles, *Religious Development Between the Old and the New Testaments*, London 1914, σελ. 56 ἐξ. D. S. Russell, "Ἐνθ' ἄνωτ.", σελ. 290· G. F. Moore, *Judaism*, τόμ. II, σελ. 332 καὶ 337, ὅστις ἀνακεφαλαιοῖ ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου: «ἡ μετάβασις ἐκ τῆς δραματικῆς προφητείας εἰς τὴν ἐσχατολογίαν εἶναι πλήρης».

120. Σ. X. 'Αγορίδου, Ἐνώχ, σελ. 108, 109, καὶ 114. Πρβλ. F. M. Cross, *The Ancient Library of Qumran and Modern Biblical Studies*, N. York 1961, σελ. 202 σημ. 7, ἐνθα αἱ παραβολαὶ τοῦ Ἐνώχ, καθὼς καὶ II Ἐνώχ, II Ἐσδρας (IV Ἐσδρας), Ἀνάληψις Μιουσέως, αἱ Διαθήκαι τῶν XII Πατριαρχῶν κ.ἄ., χαρακτηρίζονται ὡς μεταεσσαϊκὰ καὶ χριστιανικὰ ἐν τῇ παραδεδομένῃ μορφῇ κείμενα. Ἀντίθετον ἄποψιν ἐπὶ τῶν Παραβολῶν τοῦ Ἐνώχ (I Ἐνώχ 37-71) διετύπωσαν ὁ E. Sjöberg καὶ S. Mowinkel, τοὺς ὁποίους ἀκολουθεῖ καὶ ὁ A. J. B. Higgins (*Jesus and the Son of Man*, London 1964, σελ. 15).

121. Τὸ βιβλίον Ψαλμοὶ τοῦ Σολομῶντος τοποθετεῖται περὶ τὸ 48 π.Χ. ἢ καὶ ὀλίγον μεταγενέστερον (πρβλ. D. S. Russell, *The Method and the Message*, σελ. 37). Ἐπὶ δὲ τῶν ἐσχατολογικῶν ἀπόψεων τοῦ κειμένου τούτου τὰ συμπεράσματα πάντων σχεδὸν τῶν μελετητῶν δὲν διίστανται.

122. Ψαλμ. Σολομῶντος, 17:24-27.

123. Αὐτόθι, 17:21-51.

σμον αὐτῶν τῶν ἰδεῶν. Ἡ ἀντίληψις αὕτη καθὼς ἐπίσης και ἄλλαι τινές ἀποδεικνύουν τὴν ὑπάρχουσαν σχέσιν πρὸς τὰς παλαιότερας ραββινικὰς ἀντιλήψεις¹²⁴.

Ὁ μεσσιανικὸς βασιλεὺς τῶν Ψαλμῶν τούτων¹²⁵, ἐκ τοῦ οἴκου Δαυίδ¹²⁶, ὀνομάζεται Χριστὸς¹²⁷ και θὰ ἔλθῃ συγχρόνως νὰ συγκεντρώσῃ τὸν λαὸν αὐτοῦ και νὰ κυβερνήσῃ ἐπὶ τοῦ Ἰσραήλ ἐν δικαιοσύνῃ¹²⁸, ἀφοῦ διαμοιράσῃ τὴν γῆν εἰς τὰς φυλὰς αὐτοῦ. Ἐένος δὲν θὰ κατοικήσῃ πλέον εἰς τὴν γῆν αὐτῶν¹²⁹ και τὰ ἔθνη θὰ ὑπηρετήσουν τὸν βασιλέα και τὸν Ἰσραήλ¹³⁰. Ὁ βασιλεὺς ἐπίσης θὰ εἶναι δίκαιος και κεχρισμένος, και διὰ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ θὰ καταστῆ Κύριος και ἰσχυρός. Θὰ εἶναι, τέλος, καθαρός ἀπὸ ἁμαρτίας και θὰ ὀδηγήσῃ τὸν λαὸν αὐτοῦ ἐν σοφίᾳ πολλῇ και δυνάμει εἰς ἀγιότητα βίου¹³¹.

Ἡ σπουδαιότης, ἰδιαίτερος, τῶν Ψαλμῶν Σολομῶντος ἔγκειται εἰς τὸ γεγονός κυρίως τῆς παρουσιάσεως ἐνὸς προσωπικοῦ Μεσσίου, ἀπεσταλμένου διὰ θαυματουργικῆς δυνάμεως, σοφοῦ και ἀγνοῦ, ἀγίου και δικαίου. Ὁ «κὶδὸς τοῦ ἀνθρώπου» τοῦ Δανιὴλ γίνεται πλέον τὸ συγκεκριμένον ἐκεῖνο πρόσωπον τοῦ Μεσσίου τοῦ Θεοῦ. Οἱ δίκαιοι παρουσιάζονται ἐπίσης ἐνταῦθα ν' ἀνίστανται «εἰς ζωὴν αἰώνιον»¹³².

Ἡ εἰκὼν, ἥτις ἐκτίθεται ὑπὸ τῶν Ψαλμῶν τούτων, μιᾶς ἐπιγείου βασιλείας, αἰωνίου κατὰ διάρκειαν και κυβερνωμένης ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ εἶναι, ὡς φαίνεται, ὁμοία ἐκείνης τῆς πατροπαράδοτου εἰκόνας τοῦ παρελθόντος¹³³.

γ. Ἐπὶ τοῦ ἰδίου πνεύματος κινοῦνται και αἱ ἰουδαϊκαὶ Σιβύλλαι¹³⁴. Ὁ Θεὸς ἐκ τῆς ἀνατολῆς θ' ἀποστείλῃ βασιλέα ἢ Μεσσίαν νὰ δώσῃ τέλος εἰς τὴν κατάραν τῶν πολέμων τοῦ ἀνθρωπίνου γένους¹³⁵ και νὰ φέρῃ εἰρήνην ἐν τῷ λαῷ τοῦ Θεοῦ¹³⁶. Διὰ τῆς ἐμφανίσεως αὐτοῦ τὰ βασίλεια τῶν εἰδωλολατρῶν,

124. Πρβλ. G. F. Moore, Judaism, τόμ. II, σελ. 332 και 333.

125. Ἰδιαίτερος ἐν Ψαλμ. Σολομ., κεφ. 17 και 18.

126. Αὐτόθι, 17:23.

127. Αὐτόθι, 17:36 (πρβλ. 18:3).

128. Αὐτόθι, 17:28-30.

129. Ψαλμοὶ Σολομῶντος, 12:31.

130. Αὐτόθι, 17:34.

131. Αὐτόθι. 17:36.

132. Αὐτόθι, 3:16· 9:9· 13:3· 14:2,7.

133. Πρβλ. D. S. Russell, The Method and the Message, σελ. 289.

134. Αἱ ἰουδαϊκαὶ Σιβύλλαι, ἢ ἰουδαϊκοὶ Σιβύλλειοι Χρησμοί, ἤρχισαν νὰ ἐγγράφονται πιθανῶς ἀπὸ τοῦ 150 π.Χ. και ἐξῆς. Τὸ βιβλίον IV φθάνει ἔως τὸ 80 μ.Χ. περίπου και τὸ V ἔως τὸν β' μ.Χ. αἰῶνα (Πρβλ. D. S. Russell, "Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 37, 38).

135. Σιβύλλειοι Χρησμοί, III, 652-6.

136. Αὐτόθι, 702-9.

συγκεντρωμένα περίξ τῆς ἀγίας γῆς, θὰ διαλυθοῦν διὰ πολέμου, καὶ ὁ Θεὸς θὰ στήσῃ τὴν αἰώνιον βασιλείαν Αὐτοῦ ἐπὶ τῶν ἔθνων καὶ ὁ ἴδιος θὰ κατοικήσῃ ἐν τῇ Σιών¹³⁷. Οὕτω μία παγκοσμία βασιλεία θὰ ὑπάρξῃ ἐφ' ὅλου τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, μὲ κέντρον τὴν Ἱερουσαλήμ, ἐνθα οἱ Προφῆται θὰ εἶναι κριταὶ καὶ βασιλεῖς, ἐπὶ αἰῶνας αἰώνων¹³⁸. Διὰ τῆς εἰρήνης καὶ τῆς εὐδαιμονίας, ἐκ τῆς πλουσίας καρποφορίας τῆς γῆς, ὁ λαὸς θὰ βεβαιωθῇ διὰ τὴν πραγματοποίησησιν τῶν ὑποσχέσεων τοῦ Θεοῦ¹³⁹.

Ἐνταῦθα¹⁴⁰, ὡς καὶ προηγουμένως διεπιστώσαμεν, διὰ τῆς προσδοκίας μιᾶς βασιλείας αἰώνιου εὐδαιμονίας καὶ εὐλογιῶν, παρὰ τοῦ Θεοῦ, ἐπὶ τῆς γῆς, συνδεόμεθα καὶ πάλιν μετὰ τῆς αὐτῆς παραδοσιακῆς ἐσχατολογικῆς ἀντιλήψεως τῆς Π. Διαθήκης¹⁴¹.

3. Κείμενα τοῦ Α' μ.Χ. αἰῶνος.

Εἰσερχόμεθα νῦν πρὸς παρακολούθησιν τῶν ἐσχατολογικῶν ἀντιλήψεων κειμένων τινῶν τῆς ἀποκαλυπτικῆς γραμματείας τοῦ Α' μ.Χ. αἰῶνος, διὰ τοῦ ὁποίου καὶ κλείει ἡ τόσον σημαντικὴ αὐτῆ περιόδος τῶν μεσοδιαθηκικῶν χρόνων. Καὶ ὁ αἰὼν οὗτος, ὁ Α' μ.Χ., εἶναι ἐξίσου ἐνδιαφέρον, ὡς οἱ δύο προηγουμένοι, διὰ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν θέμα ἡμῶν. Ἡ ἀτμόσφαιρα καὶ τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι πάμπορος προφητειῶν καὶ προσδοκιῶν. Ἡ ἀπόκριφος καὶ ἀποκαλυπτικὴ φιλολογία καὶ τῆς ἐποχῆς ταύτης, διὰ τοῦ ὄντως καταπληκτικοῦ ἐσχατολογικοῦ ὕλικου ποῦ μᾶς παρέχει, βοηθεῖ τὰ μέγιστα διὰ τὴν πληρεστέραν κατανόησιν τῆς ὅλης ἐξελικτικῆς πορείας, ἣν ἠκολούθησαν αἱ περὶ τῶν ἐσχάτων ἀντιλήψεις. Ἐνταῦθα, ἰδιαίτερος, θὰ παρακολουθήσωμεν τὴν ἀποκαλυπτικὴν γραμματείαν τὴν ἀναπτυχθεῖσαν εἰς τοὺς χώρους τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἀλεξανδρείας. Τὰ ἀντιπροσωπευτικώτερα κείμενα εἶναι: Ἡ Ἀνάληψις τοῦ Μωυσέως, τὸ Βιβλίον τῆς Σοφίας, τὰ γραπτὰ τοῦ Φίλωνος, τὸ Βιβλίον τῶν Ἀποκαλύψεων τοῦ Ἐνώχ, ἡ τὸ II Ἐνώχ, τὸ IV Μακκαβαίων, τὸ II Βαρούχ, τὸ I Βαρούχ ἢ τὸ Βιβλίον τοῦ Βαρούχ καὶ τὸ IV Ἐσδρας.

Πολλοὶ ἐκ τῶν ἐρευνητῶν, ἐντὸς τῶν κειμένων τούτων, διακρίνουσιν οὐχὶ μόνον μίαν τάσιν ἀπομακρύνσεως ἐκ τῆς παλαιᾶς μορφῆς προσδοκιῶν, διὰ βασιλείαν ἐδραιωμένην ἐπὶ τῆς παρούσης γῆς, ἀλλ' ὀμιλοῦν περὶ νέων ὑπερβατικῆς πραγματικότητος ἀντιλήψεων. Τὴν ἐξέλιξιν ταύτην τὴν ἀποδίδουσιν εἰς μίαν ἀπαισιόδοξον καὶ διαρχικὴν διάθεσιν τῶν ἀποκαλυπτῶν τῆς ἐποχῆς ταύ-

137. Σιβύλλαι: Χρησμοί, III, 657-72.

138. Αὐτόθι, 767-74.

139. Αὐτόθι, 741-59.

140. Καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῶν ἰουδαϊκῶν Σιβυλλείων Χρησμῶν τοῦ Βιβλίου III, 652-794 κινεῖται ἡ αὐτὴ διήκουσα ἔννοια.

141. Πρὸβλ. D. S. Russell, *The Method and the Message*, σελ. 288.

της, ώς λέγουν, ήτις έκδηλοῦται εἰς ὑποτίμησιν και περιφρόνησιν τῶν γηϊνῶν πραγματικοτήτων, καθ' ὅσον αἱ ὄραται αὐται πραγματικότητες εἶναι ἔλλιπεῖς και προσωριναί, και τήν ἐντοπιζοῦν εἰς τήν προσπάθειαν τῆς ἐξατομικεύσεως τῆς ἐσχατολογικῆς ἐλπίδος δι' εὐτυχίαν τοῦ ἀτόμου ἐν οὐρανοῖς¹⁴².

Εἰς τὰ κείμενα τῶν δύο προηγούμενων αἰῶνων παρετηρήσαμεν τοὺς ἀποκαλυπτικούς συγγραφεῖς νὰ ἐκθέτουν σαφῶς τὰς ἀντιλήψεις των περὶ ἐγκαθιδρύσεως τῆς μεσσιανικῆς βασιλείας ἐπὶ τῆς παρούσης πραγματικότητος τῆς γῆς. Ὑπεστηρίζαμεν δὲ ὅτι ἡ ἀντιλήψις αὕτη ἐρεῖδεται ἐπὶ τῆς παραδόσεως τῆς Π. Διαθήκης. Ἐρευνηταί τινες ὅμως διαβλέπουν εἰς τινὰ κείμενα τῆς περιόδου ταύτης μίαν τάσιν ἐξιδανικεύσεως τῆς προσδοκίας και ἐρμηνείας τῶν λεγόμενων κατὰ τὸ ὑπερβατικώτερον. Τὰ λεχθέντα ὑπὸ τοῦ συγγραφέως τοῦ Ἐνώχ, π.χ. περὶ ἀποκαταστάσεως τῆς παλαιᾶς Ἰερουσαλήμ διὰ μιᾶς νέας Ἰερουσαλήμ¹⁴³ και τῆς ἐγκαθιδρύσεως τῆς βασιλείας οὐχὶ μόνον ἐπὶ μιᾶς γῆς μεταμορφωμένης, ἀλλ' ἐπίσης και ἐπὶ ἐνὸς μεταμορφωμένου οὐρανοῦ, ἐθεωρήθησαν ἀκριβῶς ὡς μετὰβασις ἐκ τῆς μιᾶς παλαιᾶς ἀντιλήψεως εἰς τὴν ἑτέραν νέαν τοιαύτην¹⁴⁴. Καὶ τὸ γεγονός τῆς ἀπομακρύνσεως τῆς ἐσχατολογικῆς ἐλπίδος, ἐστὶ περισσότερον, ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ ἔθνους και τῆς προσεγγίσεως αὐτῆς πρὸς τὸ ἄτομον, ἐθεωρήθη ὡς τὸ ἀποφασιστικὸν ἐκεῖνο βῆμα, τὸ ὅποιον ὠδήγησε τὴν ἀποκαλυπτικὴν εἰς τὴν περὶ βασιλείας ἐννοίαν μακρὰν τοῦ πνεύματος τῆς Π. Διαθήκης¹⁴⁵.

Πάντως, ἐκ τῶν περισσοτέρων μελετητῶν, εἶναι παραδεκτόν, ὅτι διατηροῦνται και κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην αἱ προφητικαὶ ἰδέαι αἱ σχετικαὶ μὲ τὴν ἀνάστασιν. Ὑπάρχει ἐντονος ἡ ἐλπίς τῆς ἀναστάσεως τοῦ πνεύματος¹⁴⁶ τῶν δικαίων ἐν τῇ δόξῃ τοῦ Θεοῦ¹⁴⁷ και εἰς μερικὰς περιπτώσεις και τῆς ἀναστάσεως τῶν ψυχῶν μετὰ τῶν γηϊνῶν σωμάτων, μετηλλαγμένων ὅμως, ὡς ἔχουν οἱ ἄγγελοι¹⁴⁸. Προσέτι οἱ δίκαιοι, κατὰ τοὺς Ἀλεξανδρινούς κυρίως συγγραφεῖς, θὰ εἰσέλθουν εἰς τὴν κατάστασιν τῆς ἀθανασίας ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατον¹⁴⁹, ἐνῶ, κατὰ τοὺς Παλαιστίνιους, πάντοτε ὑπάρχει μία ἐνδιάμεσος κατάστασις μεταξὺ θανάτου και τελικῆς κρίσεως. Ἡ ἀνάστασις θὰ εἶναι κοινὸν γεγονός και διὰ τοὺς Ἰσραηλίτας και διὰ τοὺς ἔθνικούς¹⁵⁰. Μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι διὰ τοὺς

142. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγορίδου, Ἐνώχ, σελ. 104.

143. I Ἐνώχ, κεφ. 6-36 και 83-90.

144. Πρβλ. D. S. Russell, The Method and the Message, σελ. 290.

145. Πρβλ. R. H. Charles, A Critical History, σελ. 299.

146. Ἰδιαιτέρως εἰς τὰ κείμενα: Ἀνάληψις Μωϋσέως, Φίλων, Βιβλίον Σοφίας και IV Μακκαβαίων.

147. II Ἐνώχ και Ἰώσηπος.

148. II Βαρούχ και IV Ἐσδρας.

149. Ἐν τῷ Βιβλίῳ τῆς Σοφίας και συγκεκριμένως ἐν 3:1-4.

150. II Βαρούχ και IV Ἐσδρας.

πρώτους θα είναι δῶρον χαρᾶς και εὐλογίας, διὰ τοὺς δευτέρους αἰωνία καταδίκη¹⁵¹.

α. Ἡ Ἀνάληψις Μωϋσέως ἐκ τῆς παραδόσεως τῆς Παλαιστίνης.

Ἐν τῇ Ἀναλήψει τοῦ Μωϋσέως¹⁵² ἀπαντῶμεν τὴν προσδοκίαν τῆς προσεγγίσεως τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ νὰ περιγράφεται εἰς μίαν ἐξαισίαν ποιητικὴν ἔκφρασιν. Ἡ μεσσιανικὴ βασιλεία θὰ ἐμφανισθῇ ἐντὸς τῆς ὅλης δημιουργίας τοῦ Θεοῦ¹⁵³, ἀφοῦ προηγουμένως ὑπάρξῃ μία περίοδος μετανοίας¹⁵⁴. Αἱ δέκα φυλαὶ θὰ ἐπανέλθουν ἐν τῇ πρώτῃ αὐτῶν δόξῃ, ἐνῶ ἡ κυριαρχία τοῦ διαβόλου θὰ καταλυθῇ και αἱ θλίψεις θὰ ἐξαφανισθοῦν¹⁵⁵. Διότι ὁ Οὐράνιος θὰ ἐγερθῇ ἐκ τοῦ βασιλικοῦ αὐτοῦ θρόνου και θὰ προχωρήσῃ ἔξω τῆς κατοικίας αὐτοῦ μετ' ἀγανακτήσεως και ὀργῆς πρὸς χάριν τῶν υἱῶν τῆς βασιλείας. Ἡ ἐμφάνισις αὐτοῦ θὰ γίνῃ διὰ συνταρακτικῶν γεγονότων. Ἡ γῆ μετὰ τῶν ὀρέων και τῶν λόφων αὐτῆς, αἱ θάλασσαι μετὰ τῶν ποταμῶν και τῶν ὑδάτων, ὁ ἥλιος μετὰ τῆς σελήνης και τῶν ἀστέρων, θὰ εἰσέλθουν εἰς τὴν δίνην τῶν καταστροφικῶν γεγονότων¹⁵⁶, ὅτε ὁ Ὑψιστος θὰ ἐγερθῇ, αὐτὸς Οὗτος ὁ αἰώνιος Θεός, νὰ τιμωρήσῃ τοὺς ἐθνικοὺς και νὰ καταστρέψῃ τὰ εἰδῶλα αὐτῶν¹⁵⁷. Τότε ἀκριβῶς ὁ Ἰσραὴλ θὰ εἰσέλθῃ εἰς περίοδον εὐτυχίας¹⁵⁸.

Ἀξιοσημείωτον ἐν τῇ ἀποκαλύψει ταύτῃ εἶναι ὅτι δὲν γίνεται μνεῖα μεσσιανικοῦ βασιλέως, οὐδὲ ἀναστάσεως. Ἐξ αὐτοῦ προέκυψεν ἡ ἐντύπωσις μελετητῶν τινων ὅτι ἐνταῦθα δὲν συναντῶμεν τὴν γνωστὴν περὶ γῆίνης βασιλείας ἰδέαν, ἀλλ' ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῆς Ἀναλήψεως Μωϋσέως παρουσιάζει τὴν νέαν ἀντίληψιν περὶ ὑπερκοσμίου βασιλείας, ὡς οὐρανίου τοιαύτης¹⁵⁹. Ἀρκετὰ ἤδη ἔχομεν εἶπει ἐπὶ τῆς παρεξηγήσεως και παρερμηνείας τῶν ἀποκαλυπτικῶν τούτων ἐκφράσεων. Ἀλλ' ὁ συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου τούτου ἐκφράζεται οὕτως, διότι, ὡς φαίνεται, ἦτο εἷς ἐκ τῶν ζηλωτῶν τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ. Θέλει δὲ τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ ὑψουμένην εἰς τὸν οὐρανόν, διότι τοὺς ἐχθροὺς τοὺς βλέπει νὰ κατέρχονται ἐν τῇ Γεέννῃ¹⁶⁰. Ἡ ἀντίληψις τῆς Γεέννης ἐθεωρή-

151. Π Βαροῦχ (30:4,5) και IV Ἐσδρας (7:87).

152. Κείμενον τῶν ἀρχῶν τοῦ α' μ.Χ. αἰῶνος. Ἐργάφῃ μεταξὺ τοῦ 6-30 μ.Χ. (D. S. Russell, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 37).

153. Ἀνάληψις Μωϋσέως, 10:1.

154. Αὐτόθι, 1:18.

155. Αὐτόθι, 10:1.

156. Αὐτόθι, 10:3-4 και 10:4-6.

157. Αὐτόθι, 10:7.

158. Αὐτόθι, 10:9-10.

159. Πρβλ. D. S. Russell, The Method and the Message, σελ. 291.

160. Ἀνάληψις Μωϋσέως, 10:9-10.

θη ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ ἀρχικῶς ὡς τόπος τιμωρίας τῶν ἀποστατῶν Ἰουδαίων. Ἐνταῦθα θεωρεῖται ὡς τόπος καταδίκης τῶν κακῶν. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ ἔμφασις τῆς ἀνυψώσεως τῆς βασιλείας, κατὰ τὴν κρατοῦσαν παράδοσιν ἐν Παλαιστίνῃ τῶν χρόνων αὐτῶν.

β. Ἡ Ἰουδαϊκὴ παράδοσις τῆς Ἀλεξανδρείας.

Πρὸ ἡμῶν προβάλλει, ἐν συνεχείᾳ, ὁ χῶρος τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ τῆς Ἀλεξανδρείας. Ἐν τοῖς ἀντιπροσωπευτικοῖς κειμένοις¹⁶¹ τῆς περιοχῆς ταύτης συναντῶμεν ἕνα ἄμεσον ἐπηρεασμὸν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους, τῶν Πυθαγορείων καὶ τῶν Στωϊκῶν¹⁶². Ἐμφανῆς εἶναι ἡ ἀντίληψις περὶ ἀναστάσεως τῆς ψυχῆς μόνον καὶ οὐχὶ καὶ τοῦ σώματος, ἥτις ἀντανακᾷ συμφωνίαν φιλοσοφικῶν ἀντιλήψεων καὶ Ἀποκαλυπτικῆς ἐν τῷ χῶρῳ τούτῳ. Μόνον ἐν τῷ II Ἐνώχ παρουσιάζεται μία ἰδιότυπος ἀντίληψις, ὅτι δηλ. αἱ ψυχαὶ μετὰ τὴν ἀνάληψιν αὐτῶν θὰ λάβουν ἕν εἰδικὸν οὐράνιον σῶμα. Ἐπὶ τοῦ ἰδίου θέματος εἶναι παραδεκτὴ καὶ ἡ προὔπαρξις τῆς ψυχῆς, μὲ μίαν παρέκκλισιν ἀσφαλῶς ἐκ τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας. Ἰδιαιτέρως ἐν τῷ Βιβλίῳ τῆς Σοφίας, παραλλήλως πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς προὔπαρξεως τῶν ψυχῶν¹⁶³, ὑπάρχει καὶ ἡ ἰδέα τοῦ σώματος, ὡς φυλακῆς τῆς ψυχῆς¹⁶⁴. Αἱ διαφορετικαὶ ὅμως τάξεις τῶν ψυχῶν θεωροῦνται ὡς τὸ ἀποτέλεσμα τῶν πράξεων τοῦ παρελθόντος. Καὶ αἱ ψυχαὶ μετὰ τὸν θάνατον εἰσέρχονται ἀμέσως ἢ ἐν τῇ τελικῇ αὐτῶν ἀναπαύσει ἢ ἐν τῇ τελικῇ καταδίκῃ. Ὡς ἐκ τούτου τελικὴ κρίσις δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ, ἐφ' ὅσον αἱ ψυχαὶ ἤδη ἔχουν πορευθῆ ἐν τῷ καθωρισμένῳ δι' αὐτὰς τόπῳ. Ἡ δὲ ὑπαρξις ἐνὸς ἀπολύτου ἀτομικισμοῦ, ὡς ἰσχυρίζονται πολλοὶ ἐκ τῶν μελετητῶν, ἀποκλείει καὶ κάθε ἰδέαν περὶ φυλῆς ἢ ἔθνους καὶ ἀνοίγει τὸν δρόμον πρὸς τὰς ἐντόνους ἐπιδράσεις τῆς «νέας ἐσχατολογίας»¹⁶⁵. Κατ' αὐτὴν ἡ περὶ δύο αἰῶνων διδασκαλία καὶ ἡ ἔμφασις ἐπὶ τοῦ ὑπερφυσικοῦ καὶ τοῦ ὑπερκοσμίου ὁραματίζεται οὐχὶ μίαν αἰώνιον γῆνην βασιλείαν ἢ ἐπιχειμένην οὐράνιαν τοιαύτην, ἀλλὰ μᾶλλον — καὶ τοῦτο εἶναι τὸ νέον — μίαν χρονικῶς προσδιοριζομένην βασιλείαν ἐπὶ τῆς γῆς. Ὑπεστηρίχθη ὅτι ὑπὸ τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ Ἰουδαϊσμοῦ διὰ πρώτην φοράν ἐγένετο διάκρισις μεταξὺ τῶν δύο αἰῶνων, ἥτοι τοῦ παρόντος αἰῶνος, ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς μεσσιανικῆς βασιλείας καὶ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος, τοῦ ἐρχομένου¹⁶⁶.

161. Ἦτοι: Τὸ Βιβλίον Σοφίας, τὰ κείμενα τοῦ Φίλωνος, τὸ Βιβλίον τῶν Ἀποκαλύψεων τοῦ Ἐνώχ καὶ τὸ IV Μακκαβαίων.

162. Πρβλ. R. H. Charles, A Critical History, σελ. 503: R. H. Pfeiffer, History of New Testament Times, σελ. 116 ἐξ.

163. Βιβλίον Σοφίας, 8:20.

164. Αὐτόθι, 9:15.

165. Πρβλ. D. S. Russell, The Method and the Message, σελ. 291.

166. Αὐτόθι.

Ι. Ἰδιαιτέρως γίνεται λόγος περὶ μιᾶς βασιλείας χρονικῶς προσδιοριζομένης ἐν τῷ βιβλίῳ Π' Ἐνώχ, τὸ ὁποῖον βασικῶς ἐκυκλοφόρει ἐντὸς τῶν χριστιανικῶν κύκλων. Ἐν τῷ ἀποκαλυπτικῷ τούτῳ κειμένῳ οὐσιαστικῶς συναντῶμεν τὴν ἀρχὴν τῆς ἀντιλήψεως μιᾶς χιλιετοῦς βασιλείας¹⁶⁷, ἣτις, ὡς ὑπέστηρίχθη, ἐπαιξε σημαντικὸν ρόλον εἰς τὴν μεταγενεστέραν χριστιανικὴν ἀντίληψιν περὶ χιλιετοῦς προσδοκίας¹⁶⁸. Τὴν ἰδέαν ταύτην ἐνισχύει καὶ τὸ βιβλίον τῶν Ἰωβηλαίων¹⁶⁹.

Αἱ περὶ χιλιετοῦς βασιλείας τοῦ Ἰσραὴλ πεποιθήσεις τῆς ἐποχῆς ταύτης προῆλθον ἴσως ἐκ σαφῶς δυσμενῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν. Ἡ μεταφυσικὴ σκέψις ἢ καλύτερον ἢ ἀποκαλυπτικὴ φαντασίωσις ἔρχεται νὰ διασκεδάσῃ τὰς χαλεπὰς τύχας τοῦ λαοῦ. «Ἐνδεχομένως καὶ ἕνεκα τῆς ἐπιδράσεως ἀνατολικῶν στοιχείων, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ ψυχολογικοῦς λόγους, μεταπίπτει εὐκόλως ὁ πνευματικὸς Ἰουδαῖος τῆ βοηθείᾳ τῆς φαντασίας εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ἐσχατολογίας, τὸ περιεχόμενον τῆς ὁποίας διατυπώνει ὡς ἀποκάλυψιν»¹⁷⁰. Ἀλλὰ ἢ πιθανωτέρᾳ ἐρμηνείᾳ τῆς διδασκαλίας περὶ μιᾶς προσδιοριζομένης χρονικῶς μεσσιανικῆς βασιλείας εἶναι ἢ προσπάθεια συμβιβασμοῦ τῶν διαφόρων ἀντιθέσεων, αἵτινες ἐπαρουσιάζοντο ἐν ταῖς μεσσιανικαῖς προφητείαις ἄλλοτε περὶ ἐπικειμένης βασιλείας εἰς τὸ ἐγγὺς μέλλον, ἄλλοτε περὶ τῆς ἐλευσεως αὐτῆς ἐν τοῖς ἐσχάτοις χρόνοις τοῦ ἀπωτέρου μέλλοντος, εἴτε ἐν τῷ παρόντι αἰῶνι εἴτε ἐν τῷ αἰῶνι τῷ ἐρχομένῳ. Ὡς ἐκ τούτου γίνεται σαφῶς κατανοητὸν τὸ ριζικῶς διάφορον τῶν χριστιανικῶν ἀντιλήψεων ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου οὐχὶ μόνον τῆς Ἰωαννείου θεολογίας, ἀλλὰ καὶ τῶν Ἀποστολικῶν συγγραφέων.

Ἐν τῷ Π' Ἐνώχ δυστυχῶς δὲν μᾶς δίδονται πληροφορίαι περὶ τῆς φύσεως τῆς μεσσιανικῆς ταύτης βασιλείας. Μετὰ τὸ τέλος ὁμοῦ αὐτῆς θὰ ἐπακολουθήσῃ ἡ αἰωνιότης¹⁷¹ καὶ ἡ τελικὴ κρίσις¹⁷². Αἱ ψυχαὶ τῶν ἀνθρώπων, οἱ ἄγγελοι καὶ τὸ κακὸν πνεῦμα, θὰ μεταβοῦν εἰς τοὺς χώρους τῶν ἑπτὰ οὐρανῶν¹⁷³. Ἰδιαιτέρως δὲ διὰ τὰς ψυχὰς τῶν δικαίων, τὰς δημιουργημένας πρὸ τῆς θεμελιώσεως τοῦ κόσμου¹⁷⁴, ὑπάρχει ὁ τρίτος οὐρανός, ὁ Παράδεισος, ὅπου θὰ

167. Π' Ἐνώχ, κεφ. 32 (πρβλ. Π' ἢ IV "Ἐσδρας, 7:28-29, ἐνθα γίνεται μνεία μιᾶς περιόδου 400 ἐτῶν, ἐνῶ ἐν τῇ ἀραβικῇ μεταφράσει τοῦ Π' Ἐνώχ, 7:28 ἀναφέρεται ἀριθμὸς 1000 ἐτῶν). Βλ. σχετικῶς D. S. Russell, *The Method and the Message*, σελ. 293, σημ. 2· R. H. Pfeiffer, *History of New Testament Times*, σελ. 52.

168. Πρβλ. D. S. Russell, *Ἀυτόθι*.

169. Βιβλίον Ἰωβηλαίων, 23:27. Τὸ κείμενον τοῦτο ἐγράφη μεταξὺ 150-105 π.Χ. (R. H. Charles, *Apocrypha and Pseudepigrapha*, τόμ. II, σελ. 6· D. S. Russell, "Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 37· A. P. Hastings, *The Conception of the Messiah*, σελ. 10).

170. M. A. Σιῶτου, *Ἱστορία καὶ Ἀποκάλυψις*, σελ. 46.

171. Π' Ἐνώχ, 32:2· 33:2.

172. *Ἀυτόθι*, 32:1· 48:1.

173. *Ἀυτόθι*, 7:13· 18:7· 29:4,5.

174. *Ἀυτόθι*, 13:5.

εἶναι καὶ ὁ Ἀδὰμ μετ' αὐτῶν¹⁷⁵. Ἄν καὶ τὰ γήινα σώματα δὲν θὰ μετάσχουν τῆς ἀναστάσεως, αἱ ψυχαί, ἐν τούτοις, τῶν δικαίων θ' ἀξιοιοῦν νὰ προσλάβουν οὐράνια σώματα τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ¹⁷⁶. Τέλος οὐδεὶς λόγος περὶ Μεσσίου γίνεται ἐν II Ἐνώχ. Αὐτὸ ποὺ κυρίως ἐνδιαφέρει τὸν συγγραφέα ἐνταῦθα εἶναι ἡ μετάβασις τῶν ψυχῶν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατον.

Ἡ παρατήρησις περὶ τῆς μὴ ἀναφορᾶς Μεσσίου ἐν τῷ κειμένῳ τούτῳ δὲν σημαίνει ἀσφαλῶς ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς περιόδου ταύτης, ἦτοι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, δὲν διετηρεῖτο ἡ περὶ τοῦ Μεσσίου προσδοκία. Ἀντιθέτως, διὰ τῆς ἐμφανίσεως μάλιστα τοῦ Ἰησοῦ συμβαίνει μία νέα ἀνανέωσις τῆς μεσσιανικῆς ἐλπίδος¹⁷⁷. Τὸ δὲ γεγονός τοῦ ἐνθουσιασμοῦ τοῦ λαοῦ ἐπὶ τῇ εισόδῳ Αὐτοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις δεικνύει ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν ἀνανέωσιν. Ἰδιαιτέρως κατὰ τοὺς ἀμέσως μετὰ τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν χρόνους ὑπάρχει μία καταπληκτικῆς ἐντάσεως ἀναμονὴ τῆς θαυματουργικῆς ἐπεμβάσεως τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ μία βεβαιότης ἐμφανίσεως τῆς βασιλείας Αὐτοῦ ἐπὶ τῆς γῆς. Ὁ Ἰώσηπος ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ἀναφέρει ὅτι ἡ δύναμις τῆς μεσσιανικῆς ἐλπίδος ἦτο τόσο ἰσχυρά, ὥστε ἐχρησιμοποιήθη ὡς κεντρικὸς πυρῆν ἰδεολογικῆς ἐμπνεύσεως καὶ ἐνθαρρύνσεως κατὰ τὴν μεγάλην ἀνταρσίαν ἐναντίον τῆς Ρώμης, ἣτις ἐξεδηλώθη κατὰ τὰ ἔτη ταῦτα¹⁷⁸.

II. Ἡ προσδοκία μιᾶς προσκαιροῦ καὶ χρονικῶς προσδιωρισμένης βασιλείας περισσότερο σαφῶς ἐκτίθεται εἰς ἕτερα δύο κείμενα, εἰς τὰς Ἀποκαλύψεις Βαρούχ καὶ Ἐσδρα, τὰ ὁποῖα καὶ κλείουν τὰς τελευταίας δεκαετίας τοῦ Α' μ.Χ. αἰῶνος¹⁷⁹. Αἱ ἐσχατολογικαὶ προσδοκίαι τῶν Ἀποκαλύψεων τούτων ἔχουν ἐν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, διότι καλύπτουν τοὺς πρὸ καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Ναοῦ χρόνους, γεγονός τὸ ὁποῖον συνεκέντρωσε τὴν προσοχὴν προφητῶν καὶ ἀποκαλυπτῶν.

Ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ Βαρούχ¹⁸⁰, ἀποτελουμένη ἐκ τριῶν ἐπὶ μέρους

175. Ἐνώχ, 32:1· 49:2.

176. II Ἐνώχ, 22:8-10.

177. Πρβλ. Ματθ. 11:3: «Σὺ εἶ ὁ ἐρχόμενος ἢ ἕτερον προσδοκῶμεν;».

178. Πρβλ. Emil Schürer, A History of the Jewish People, σελ. 149.

179. Τὰ κείμενα ταῦτα θεωροῦνται σημαντικώτατα διὰ πολλὰς ἀπόψεις αὐτῶν. Χρονολογικῶς τοποθετοῦνται ἀμφότερα εἰς τὴν μετὰ τὸ 70 μ.Χ. ἐποχὴν (βλ. κατωτ. σημ. 180). Ἐκ τοῦ γεγονότος αὐτοῦ αἰτιολογοῦνται οἱ ἰσχυρισμοὶ πολλῶν ἐρευνητῶν ὅτι διακρίνουν ἐν ἀμφοτέροις ταῖς Ἀποκαλύψεσι πολλὰς χριστιανικὰς ἐπιδράσεις (Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγορρίδου, Ἐνώχ, σελ. 6).

180. Ἡ Ἀποκάλυψις Βαρούχ ἢ II Βαρούχ, τοποθετεῖται ἐν τῷ τέλει τοῦ Α' μ.Χ. αἰῶνος καὶ συγκεκριμένως μετὰ τὸ 90 μ.Χ., ἐνῶ τὸ III Βαρούχ ἐν τῷ τέλει τοῦ Β' μ.Χ. αἰ. (D. S. Russell, The Method and the Message, σελ. 38· W. O. E. Oesterley, An Introduction, σελ. 25, 258-260: μετὰ τὸ 70 μ.Χ. καὶ R. H. Charles, Apocrypha and Pseudepigrapha, τόμ. I, σελ. 576: τὸ ἔτος 78 μ.Χ.).

ἀποκαλύψουν, ὁμιλεῖ περὶ τρομερῶν καιρῶν, οἱ ὅποιοι θὰ ἐπακολουθήσουν τῆς περιόδου πολέμων καὶ μίσους¹⁸¹. Κατὰ τοὺς φρικτοὺς ἐκείνους χρόνους θὰ κυβερνήσουν τὰ πλεόν κακοποιά στοιχεῖα τῆς κοινωνίας. Οἱ σοφοὶ καὶ οἱ συνετοὶ θὰ σιωπήσουν καὶ θὰ ὁμιλήσουν οἱ ἀνόητοι¹⁸². Ἡ ἐμφάνισις δὲ τοῦ Μεσσίου θὰ πραγματοποιηθῇ μετὰ τὸ τέλος ἑνὸς μεγάλου καὶ γενικοῦ πολέμου, καθὼς καὶ φυσικῶν καταστροφῶν¹⁸³, διὰ τῶν ὁποίων θὰ καταστρέψῃ τὰ ἔθνη, τὰ καταπιέζοντα τὸν Ἰσραήλ, θὰ δώσῃ ἔλεος εἰς τὰ ὑποτεταγμένα ὑπὸ τὸ σπέρμα Ἰακώβ¹⁸⁴ καὶ θὰ καθήσῃ ἐπὶ τοῦ θρόνου τῆς βασιλείας αὐτοῦ ἕως πέρατος τοῦ παρόντος αἰῶνος¹⁸⁵. Ἡ προσωρινὴ αὕτη μεσσιανικὴ βασιλεία τῶν τριῶν ἀποκαλύψουν τοῦ Βαρούχ ἔχει ἓνα ἔντονον ἠθικὸν χαρακτῆρα. Ἡ ἀμαρτία καὶ τὸ κακὸν δὲν ἔχουν θέσιν ἐν αὐτῇ, ἡ δὲ εὐδαιμονία καὶ ἡ εὐτυχία θὰ εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῆς¹⁸⁶. Μετὰ τὸ τέλος αὐτῆς τῆς βασιλείας θὰ ἐπακολουθήσῃ ἡ ἀνάστασις δικαίων καὶ ἀδίκων διὰ τὴν τελικὴν κρίσιν. Τὰ ἀνθρώπινα σώματα τῶν δικαίων ψυχῶν θὰ μεταπλασθοῦν εἰς πνευματικὴν λαμπρότητα, ἐνῶ τῶν ἀδίκων θὰ μεταπέσουν εἰς κατωτέρα μορφή¹⁸⁷.

Αἱ ἐσχατολογικαὶ προσδοκίαι τοῦ IV Ἔσδρα¹⁸⁸, ἂν καὶ εἰς τὰ σπουδαιότερα σημεῖα συμφωνοῦν μὲ ἐκείνας τῶν ἀποκαλύψεων τοῦ Βαρούχ¹⁸⁹, παρατηροῦμεν, ἰδιαίτερος ἐν τοῖς μεταγενεστέροις σημείοις τοῦ ἔργου, ὅτι ἔχουν μίαν στενὴν συγγένειαν πρὸς τὰς χριστιανικὰς ἀντιλήψεις. Ἐν τῇ διδασκαλίᾳ μάλιστα τοῦ Νόμου, τῶν ἔργων, τῆς ἀρχικῆς ἀμαρτίας καὶ τῆς ἐλευθέρως θελήσεως, προσεγγίζουσι περισσότερο πρὸς τὸν Χριστιανισμόν παρά πρὸς τὸν Ἰουδαϊσμόν¹⁹⁰. Ἐνταῦθα ἡ ἐμφάνισις τοῦ Μεσσίου¹⁹¹ φέρεται ὡς συνοδευομένη ὑπὸ τῆς φανερώσεως καὶ ἐτέρων, ἀγίων μορφῶν, αἵτινες δὲν ἐγεύθησαν θανά-

181. II Βαρούχ, 70:7-8.

182. Αὐτόθι, 70:3-5.

183. Αὐτόθι, 70:8-10.

184. Αὐτόθι, 71:2-6.

185. Αὐτόθι, 83:1.

186. Αὐτόθι, 29:5-8.

187. Αὐτόθι, 50:1-4.

188. Τὸ IV Ἔσδρας, ἡ κατ' ἄλλους II Ἔσδρας (ἢ Ἀποκάλυψις Ἔσδρα) χρονολογεῖται περὶ τὸ 90 μ.Χ. (D. S. Russell, Ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 38), ἢ περὶ τὸ 100 μ.Χ. (W. O. E. Oesterley, Ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 25 καὶ 146-156).

189. Πρβλ. Emil Schürer, A History of the Jewish People, σελ. 151. D. S. Russell, Ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 295.

190. Πρβλ. R. H. Charles, A Critical History, σελ. 337.

191. IV Ἔσδρας, 7:28. Τὸ καίμενον, τὸ ὁποῖον ὑπέστη ἐπεξεργασίαν ὑπὸ χριστιανικῆς χειρὸς ἔχει ἀντὶ τοῦ Μεσσίου «ὁ υἱός μου Ἰησοῦς». Ἡ σύριακὴ καὶ ἀραβικὴ μετάφρασις ἔχει «ὁ υἱός μου Χριστός» καὶ ἡ αἰθιοπικὴ καὶ ἀρμενιακὴ μετάφρασις ἔχει «ὁ Χριστός μου» (D. S. Russell, The Method and the Message, σελ. 296, σημ. 1).

του¹⁹² καὶ φαίνεται νὰ ἴσταται ἐπὶ τοῦ ὄρους Σιών, ἵνα κρίνη καὶ καταστρέψῃ διὰ τοῦ Νόμου, τοὺς ἀσεβεῖς καὶ εἶτα νὰ βασιλεύσῃ ἐπὶ τῆς προσωρινῆς μεσσιανικῆς βασιλείας, διαρκείας 400 ἐτῶν¹⁹³. Μετὰ δὲ τὸ τέλος τῆς συντόμου ταύτης βασιλείας ὁ Μεσσίας καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ θ' ἀποθάνουν¹⁹⁴ καὶ τοῦ θανάτου αὐτῶν θὰ ἐπακολουθήσῃ σιωπὴ ἑπτὰ ἡμερῶν¹⁹⁵. Τότε θὰ σημάνῃ ἡ ὥρα τῆς μεγάλης κρίσεως¹⁹⁶, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Ἰψιστος θὰ κρίνη πάντας τοὺς ἀνθρώπους καὶ θὰ κατατάξῃ αὐτοὺς ἐν τῇ Γεέννῃ ἢ ἐν τῷ Παραδείσῳ¹⁹⁷.

Κατὰ τὴν σύντομον ἐξέτασιν καὶ τῶν τελευταίων τούτων ἀποκαλυπτικῶν κειμένων, παρὰ τὸ γεγονός ὑπάρξεως μιᾶς τάσεως διακρίσεως μεταξὺ μιᾶς βασιλείας ἐσχατολογικῶς ἐγκοσμίου ἐν τῷ παρόντι αἰῶνι καὶ μιᾶς ἐτέρας βασιλείας ἐγκοσμίου καὶ πάλιν ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι, διεπιστώσαμεν ὅτι ἐκ τῆς σκέψεως καὶ τῆς πίστεως τοῦ λαοῦ δὲν ἔχει ἀπωθηθῆ οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον ἡ παραδοσιακὴ ἐκείνη ἐλπίς, ἣτις ἐγεννήθη καὶ ἐξεπήγασεν ἐκ τῶν ἀρχαίων προφητικῶν προσδοκιῶν. Αἱ περὶ χιλιετοῦς ἢ ἐτέρας τινὸς χρονικῶς προσδιορισμένης βασιλείας ἀντιλήψεις καταδεικνύουν ἀκριβῶς τὴν δύναμιν τῆς παραδοσιακῆς πίστεως, ἣτις προσέβλεπε πάντοτε εἰς τὴν ἐγκαθίδρυσιν τῆς κυριότητος τοῦ Θεοῦ, οὐχὶ μόνον ἐν τῷ λαῷ Αὐτοῦ καὶ ἐν τῇ χώρᾳ τοῦ λαοῦ, ἀλλ' ἐπίσης καὶ κυρίως τὴν κατακυρίευσιν τοῦ Θεοῦ ἐπὶ πάντων τῶν λαῶν ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τῆς γῆς¹⁹⁸.

Ἐν συνεχείᾳ, περαίνοντες τὴν μελέτην, ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ, καὶ τῶν τελευταίων ὑπὸ ἐξέτασιν κειμένων τῆς περιόδου ταύτης, ἐν τοῖς ὁποίοις, ὡς ἐφάνη, διαπιστοῦται μία ἔντονος ἐλληνιστικὴ ἐπίδρασις, βαινομεν πρὸς σύντομον ἐξέτασιν τοῦ Φίλωνος, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐπραγματοποιήθη ἡ πλέον περιέργος σύζευξις «τῆς θρησκείας τῆς Π. Διαθήκης μετὰ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας τῆς πλατωνικῆς ὑπερκοσμιότητος καὶ στωϊκῆς ἐνδοκοσμιότητος τοῦ θείου»¹⁹⁹.

III. Ὁ Φίλων²⁰⁰, κατ' ἀρχήν, πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς μοναδικὸν φαι-

192. IV Ἑσδρας, 6:26. Ὡς τοιαῦται μορφαὶ φέρονται ὁ Ἐνὼχ καὶ ὁ Ἡλιού. Εἰς τὴν ἀποκαλυπτικὴν ὁμῶς παράδοσιν ἐμφανίζονται καὶ αἱ ἐξῆς μορφαί: Ἱερεμίᾱς (πρβλ. II Μακκ., 2:1 ἐξ.· 15:13· Ματθ. 16:4), Βαρούχ (πρβλ. II Βαρούχ, 6:8· 13:1-3· 25:1· 43:2· 46:7· 48:30· 76:1-3) καὶ Μωϋσῆς (πρβλ. Ματθ. 17:3-4· Μάρκ. 9:4-5· Λουκ. 9:30-33). Πρβλ. D. S. Russell, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 296, σημ. 2· W. O. E. Oesterley, II Esdras, Westminster Commentaries, London 1933, σελ. 56.

193. IV Ἑσδρας 7,28· 13:25-28 (πρβλ. Ψαλμ. 90:15 καὶ Γεν. 15:13).

194. Αὐτόθι, 7:29.

195. Αὐτόθι, 7:30 (πρβλ. II Βαρούχ, 3:7-8).

196. Αὐτόθι, 7:43.

197. Αὐτόθι, 7:29-33, 36.

198. Πρβλ. D. S. Russell, The Method and the Message, σελ. 297.

199. Σ. Χ. Ἀγοῦρίδου, Φίλων ὁ Ἰουδαῖος. Ἀνάπτυον, Θεσσαλονίκη 1967, σελ. 5.

200. Ὁ Φίλων χρονολογικῶς τοποθετεῖται εἰς τὸ τέλος τοῦ Α' π.Χ. ἢ πρῶτον ἡμισίου τοῦ Α' μ.Χ. αἰῶνος. Γνωρίζομεν ἐκ τῆς ζωῆς αὐτοῦ μόνον τὸ ἔτος 40 μ.Χ., ὅτε ἤδη ἤτο ὠρι-

νόμενον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ ἑλληνιστικοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, εἰς τὰ κείμενα τοῦ ὁποίου παρατηρεῖται θαυμασίως εἰς συνδυασμὸς θρησκευτικῶν ἰουδαϊκῶν πεποιθησέων καὶ ἑλληνιστικῶν τοιούτων²⁰¹. Ὁ Φίλων προσεπάθησε νὰ διατηρήσῃ καὶ τὰς δύο παραδόσεις, τὴν ἰουδαϊκὴν ἀφ' ἑνός, διὰ τοῦ σεβασμοῦ τοῦ νόμου καὶ τοῦ Θεοῦ τῆς Π. Διαθήκης, καὶ τὴν ἑλληνικὴν ἀφ' ἑτέρου, διὰ τῆς ἀποδοχῆς τοῦ «ὄντος», ἐνὸς ὑπερφυσικοῦ Θεοῦ²⁰². Μόνον ἐν τῇ προσπαθείᾳ αὐτοῦ διὰ τὴν σύζευξιν θρησκείας καὶ φιλοσοφίας παρουσιάζεται μία σχεδὸν ταύτισις τοῦ φιλοσοφικοῦ (λόγου)²⁰³ τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ («νόμου») τῆς Π. Διαθήκης. Εἰς τὴν σκέψιν τοῦ θεο-φιλοσόφου Φίλωνος ἡ Πλατωνικὴ «πολιτεία» ἀπηχεῖ ὡς «βασιλεία Θεοῦ». Διὰ τοῦτο «ἡ ἀρετὴ» τοῦ πολίτου δὲν εἶναι ἄλλη παρ' αὐτὴ αὐτὴ ἡ «τῆρησις» τοῦ Νόμου. Ἐν τοῖς κειμένιοις τοῦ Φίλωνος σαφῶς διακρίνεται ὅτι «ὁ Λόγος, ἡ πολιτεία καὶ ἡ ἀρετὴ, ὅχι ὡς ἐδιδάχθησαν ὑπὸ τῶν φιλοσόφων, ἀλλ' ἐν τῇ βαθυτέρᾳ οὐσίᾳ των, εἶναι ὁ Νόμος, ἡ θεοκρατία καὶ ἡ τῆρησις τῶν ἐντολῶν»²⁰⁴. Ὡς φαίνεται ὑπάρχει εἰς ἔντονος κοσμοπολιτισμὸς²⁰⁵ εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Φίλωνος. Καὶ ἴσως ἐξ αὐτοῦ δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν τὴν χαρακτηριστικὴν ἀδιαφορίαν αὐτοῦ διὰ τὰς ἐσχατολογικὰς προσδοκίας τοῦ ἑλληνιστικοῦ ἰουδαϊσμοῦ²⁰⁶ ἐν τῇ ἐποχῇ του καὶ τὴν ἑλλειψιν μεσσιανικῶν τάσεων ἐν τοῖς κειμένοις αὐτοῦ²⁰⁷. Ὁ σύνδεσμος τῆς ἰουδαϊκῆς ἐσχατολογίας μετὰ τὰς ἐθνικὰς ἐπιδιώξεις καὶ ἐλπίδας ὑποχρεοῦ τὸν Φίλωνα, ν' ἀπορρίψῃ τὴν συλλογικὴν ἐσχατολογίαν καὶ ν' ἀντικαταστήσῃ

μος τῇ ἡλικίᾳ (πρβλ. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Φίλων ὁ Ἰουδαῖος, σελ. 7). Ὁ Β. Κ. Στεφανίδης, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθήναι 1959², σελ. 23, δέχεται ὡς ἔτος γεννήσεως τοῦ Φίλωνος τὸ ἔτος 15 π.Χ. Τὸ συγγραφικὸν αὐτοῦ ἔργον ὁ καθηγητὴς κ. Ἀγουρίδης τὸ διαιρεῖ εἰς τρεῖς ομάδας: α. Εἰς Ἵπομνήματα ἀλληγορικοῦ χαρακτήρος· β. Εἰς Συστηματικὰς ἐργασίας καὶ γ. Εἰς Μικτὰ συγγράμματα (βλ. λεπτομερῆ κατάλογον ἔργων παρὰ Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 8-10).

201. Πρβλ. Α. Λ. Μοορε, The Parousia, σελ. 27· Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 5, ὅστις χαρακτηρίζει τὸν Φίλωνα ὡς «μῖαν ἀπὸ τὰς συνθετωτέρας μορφὰς τοῦ ἀρχαίου κόσμου».

202. Πρβλ. Α. Λ. Μοορε, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 27· W. O. E. Oesterley, The Books of Apocrypha, σελ. 64· W. Bousset, Die Religion des Judentums, σελ. 439· Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Φίλων ὁ Ἰουδαῖος, σελ. 11.

203. Ἀναλυτικώτερον ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου, περὶ Λόγου ἐν Φίλωνι, βλ. Ἰωάν. Καραβιδόπουλου, Ἡ περὶ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου διδασκαλία Φίλωνος τοῦ Ἀλεξανδρέως, ἐν Θεολογία 1966, Β', σελ. 253 ἐξ.

204. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 11.

205. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Αὐτόθι.

206. Διὰ λεπτομερῆ συζήτησιν τῶν ἐσχατολογικῶν προσδοκιῶν ἐν τῷ ἑλληνιστικῷ Ἰουδαϊσμῷ βλ. W. O. E. Oesterley, The Jews and Judaism, σελ. 19 ἐξ· G. H. Box, Judaism, σελ. 72 ἐξ· R. H. Pfeiffer, History of New Testament Times, σελ. 181 ἐξ· G. F. Moore, Judaism, τόμ. II, σελ. 295.

207. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 24.

αυτήν διά μιᾶς έτέρας άτομικῆς τοιαύτης, ἥτις φαίνεται καί αὐτῇ νά ὑποχωρῇ. Ὁ Ἰσραήλ, ἐν τῷ Φίλωνι, ἐγκαταλείπεται οὐσιαστικῶς ἄνευ ἐλπίδος²⁰⁸. Ἡ διατήρησις μιᾶς ἐθνικῆς ἐλπίδος διά τὸ μέλλον²⁰⁹ ἐκφράζεται κυρίως ὡς μία ἐλπὶς προσωπική, συνεπαγομένη ἔκστασιν²¹⁰, μυστικισμόν²¹¹ καί φωτισμόν ἐσωτερικόν²¹². Ὁ Φίλων, ὡς ἐκ τούτου, δὲν ἀσχολεῖται ἐπαρκῶς μὲ τὴν κεντρικὴν ἐσχατολογικὴν μορφήν τοῦ Μεσσίου²¹³, διότι ἔχων οὗτος καθαρὰν Ἰουδαϊκὴν ἀπόχρωσιν δὲν ἐξυπηρετεῖ τὴν ὅλην δομὴν τῆς σκέψεως τοῦ Φίλωνος. Τὸν Μεσσίαν οὐσιαστικῶς ἀντικαθιστᾷ ὁ Λόγος²¹⁴. Ἐν τῇ στροφῇ ταύτῃ ἐκ τοῦ μεσσιανισμοῦ τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ εἰς τὸν ἰδικόν του κοσμοπολιτισμόν ὁ Φίλων οὐσιαστικῶς ἀπώλεσε τὴν αἴσθησιν τῆς ἀξίας τῆς ἱστορίας καί κατέληξεν εἰς ἓνα συμβολισμόν ἢ ψυχισμόν. Ἡ ἱστορία ἔχει ἀξίαν μόνον ὡς σύμβολον, ὡς διδακτικόν ὕλικόν, ὡς ἀντικατόπτρισμα τῶν ψυχικῶν καταστάσεων τοῦ ἀνθρώπου²¹⁵. Τὸ τέλος τῆς ἀνθρωπίνης δραστηριότητος ἐν τῇ ἱστορίᾳ εἶναι «ἡ πλήρης ἄρνησις τοῦ ὕλικου καί φθαρτοῦ κόσμου καί ἡ εἴσοδος εἰς τὴν ἀφθαρτον πολιτείαν τῆς ψυχῆς εἰς τοὺς οὐρανοὺς. Τὸ τέλος δηλ. τῆς πορείας εἶναι ἡ ἄρνησις τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ»²¹⁶.

(Συνεχίζεται)

208. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Φίλων ὁ Ἰουδαῖος, σελ. 25.

209. Πρβλ. E. R. Goodenough, An Introduction to the Philo Judaeus, New Haven, 1940, σελ. 113 ἐξ.

210. Πρβλ. A. L. Moore, The Parousia, σελ. 27· W. Bousset, Die Religion des Judentums, σελ. 449· R. Bultmann, Primitive Christianity in its contemporary Setting, 1962, σελ. 100· Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Φίλων ὁ Ἰουδαῖος, σελ. 20-21.

211. Πρβλ. H. A. A. Kennedy, St. Paul and the Mystery-Religions, London 1913, σελ. 65 ἐξ.· W. Bousset, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 452· R. Bultmann, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 100. Βλ. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 19 ἀντιθέτους θέσεις.

212. Πρβλ. W. O. E. Oesterley, The Books of Apocrypha, σελ. 65· A. L. Moore, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 27.

213. Ἡ ὑπάρξις ἢ μὴ Μεσσίου ἐν τῷ Φίλωνι ἔχει προκαλέσει πολλὴν συζήτησιν μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν. Ὑπεστηρίχθησαν α) ἀπὸψεως α) ὑπάρξεως Μεσσίου, ἐθνικοῦ χαρακτήρος (Πρβλ. A. Παπαγεωργακοπούλου, Ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν καί ἐρμηνείαν τοῦ ὄρου κατὰ τὴν Κ. Διαθήκην, Ἐν Ἀθήναις, 1963², σελ. 42), β) πιθανῆς μνείας πνευματικοῦ Μεσσίου (πρβλ. M. J. Lagrange, Le Messianisme, σελ. 35· J. De Savignac, Le Messianisme de Philon d' Alexandrie, ἐν Novum Testamentum, 1960, σελ. 326) καί γ) ταυτίσεως Μεσσίου καί Λόγου, βλ. Γ. Χ. Ρηγοπούλου, Ἡ περὶ Μεσσίου πίστις, σελ. 42, σημ. 1, ἔνθα συζήτησις τοῦ θέματος. Περὶ τῆς ἐσχατολογίας τοῦ Φίλωνος γενικῶς βλ. H. Elmgren, Philon an Alexandria med särskild hänsyn till hans eskatologiska föreställningar, Stockholm 1939 καί J. Bonsirven, Le Judaisme Palestinien au temps de Jésus-Christ, I, Paris 1924, σελ. 343 ἐξ., παρὰ S. Mowinckel, He that Cometh, σελ. 360, σημ. 4.

214. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Φίλων ὁ Ἰουδαῖος, σελ. 25· M. A. Σιώτου, Ἱστορία καί Ἀποκάλυψις, σελ. 51.

215. Πρβλ. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 13.

216. Σ. Χ. Ἀγουρίδου, Αὐτόθι, σελ. 11.